

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ХАРЧЕНКО ТАМАРА ГРИГОРІВНА

УДК: 343.261 – 056.34: 316.614

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ
ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова, декан факультету корекційної
педагогіки та психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Медведєв Володимир Степанович,
Національна академія внутрішніх справ МВС України,
професор кафедри юридичної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Гаврилов Олексій Вікторович,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
доцент, завідувач кафедри логопедії та спеціальних
методик факультету корекційної та соціальної
педагогіки і психології.

Захист відбудеться « 26 » лютого 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 26 » січня 2016 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

І. В. Мартиненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В спеціальній психології та кримінології відомо, що вади психічного розвитку підвищують небезпеку формування у людини асоціальної поведінки (Ю. Антонян, В. Гульдман, О. Гришко, М. Костицький, О. Морозов, Л. Сабліна, О. Сєверов, В. Синьов та інші). На сьогодні в Україні на державному рівні вживають заходів, спрямованих на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю. Посилено соціальну, педагогічну, психологічну спрямованість діяльності установ пенітенціарної системи. Це вимагає включення до існуючої системи ресоціалізації засуджених ефективного арсеналу психолого-педагогічних засобів, розширення виправно-виховного потенціалу пенітенціарних установ, суспільного впливу, активізацію особистісних можливостей засуджених, зокрема з вадами психічного розвитку, організації спеціального психологічного супроводу процесу ресоціалізації. Проблемі перевиховання і надання соціально-психологічної допомоги людям, які перебувають за ґратами, присвячено роботи відомих учених-пенітенціаристів, зокрема українських: О. Беци, І. Богатирьова, О. Джужи, О. Колба, В. Кривуші, Т. Кушнірової, А. Макаренка, В. Медведєва, Т. Морозової, Г. Радова, А. Степанюка, В. Сулицького, М. Супруна, В. Трубникова, М. Фіцули та інших.

Серед контингенту пенітенціарних установ є чимало осіб з вадами психічного розвитку, засуджених до позбавлення волі з юридичною констатацією обмеженої осудності. Найчастіше це особи з розладами особистості й поведінки та з вадами інтелектуального розвитку. Саме такі люди в місцях позбавлення волі більш схильні до суїциду та агресивної поведінки. Психологічний супровід цих особистостей має свої відмінності, тому завдання пенітенціарного психолога в процесі ресоціалізації полягає у максимальному врахуванні їхніх психологічних особливостей. У наукових роботах стосовно осіб з вадами психічного розвитку досліджувалися особливості: їхньої кримінальної поведінки (Ю. Антонян, В. Гульдман); агресивної поведінки таких засуджених (Т. Морозова); їхньої суїцидальної поведінки в місцях позбавлення волі (В. Сулицький); індивідуально-психологічних особливостей розумово відсталих засуджених (О. Ковачев); асоціальної поведінки розумово відсталих підлітків (О. Сєверов); мотиваційної сфери розумово відсталих засуджених підлітків (О. Гришко); виховної роботи з розумово відсталими засудженими (Л. Сабліна, В. Синьов). Але, ні в спеціальній, ні в юридичній психології цілісного розгляду особливостей психологічного супроводу процесу ресоціалізації означеної категорії засуджених здійснено не було.

Паспортом спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія передбачено проведення досліджень у таких важливих напрямках, як психологія порушень, профілактика та корекція соціальної поведінки при вадах психофізичного розвитку особистості (напрямок 9), а також формування спеціальної психологічної компетентності фахівців (зокрема, соціальних працівників) які працюють з особами, що мають порушення психофізичного розвитку (напрямок 7). Безумовно, ці напрями досліджень безпосередньо стосуються такої специфічної соціальної системи, як пенітенціарна. Однак дослідження із зазначених напрямів на рівні дисертаційних робіт проводилися лише в поодиноких випадках (О. Гришко), це стосується і юридичної психології (Т. Морозова).

У сучасній практиці склалося протиріччя між потребою соціальної, психологічної, педагогічної модернізації діяльності пенітенціарної установи та її консерватизмом: суспільство очікує повернення правослухняної особистості з місць позбавлення волі, але у виправних закладах процес ресоціалізації не є успішним для кожної особистості, тому їх роль часто зводиться до тимчасової ізоляції злочинця від соціуму. Новій ідеології ресоціалізації засуджених на основі особистісного та диференційованого підходу в руслі гуманного ставлення до людини суперечить недостатня розробленість теорії та методики психолого-педагогічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку, що не виключають осудності. Актуальність і недостатня розробленість означеної проблеми щодо засуджених з вадами психічного розвитку підтверджено на Міжнародній науково-практичній конференції «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція» (листопад 2015 р., м. Київ), де провідними вітчизняними та зарубіжними науковцями і практиками обговорювалися питання підвищення ефективності психологічного супроводу засуджених різних категорій, з вадами психічного розвитку зокрема.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення і практична реалізація зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку».**

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри психокорекційної педагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова в межах наукового напрямку «Зміст освіти, форми, методи та засоби підготовки вчителів». Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 27 лютого 2007 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 5 від 22 травня 2007 року).

Мета дослідження – розробити систему психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку на основі диференційованого та індивідуального підходу до них.

Відповідно до поставленої мети визначені такі **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність психологічного супроводу як предмету наукового пізнання, зокрема стосовно осіб з вадами психічного розвитку, та види відповідної психологічної діяльності в умовах пенітенціарної установи.

2. Дослідити стан і виявити тенденції розвитку сучасної практики психологічної роботи у виправних установах із засудженими означеної категорії.

3. З'ясувати індивідуально-психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку, визначити їхні кримінальні, виправні, соціально-демографічні та психологічні характеристики.

4. Розробити типологію засуджених з вадами психічного розвитку за характерологічними особливостями з метою забезпечення диференційованого та індивідуального підходу до них у процесі ресоціалізації.

5. Перевірити ефективність діагностичних та психокорекційних методик роботи із означеною категорією засуджених на всіх етапах відбування кримінального покарання та розробити науково-методичні рекомендації щодо впровадження системи психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку в умовах пенітенціарної установи.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку.

Предмет дослідження – психологічні умови ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на положеннях про: провідне значення соціальних чинників у розвитку особистості (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, А. Макаренко); структурні характеристики особистості (Б. Ананьєв, Г. Андреева, І. Бех, Л. Божович, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко, В. Мясищев, С. Рубінштейн); обґрунтованість відбору засобів корекційно-виховного впливу на формування особистості в умовах зміненого перебігу психічного розвитку на різних етапах соціалізації (Л. Виготський, О. Гаврилов, Г. Мозгова, О. Романенко, Л. Руденко, Є. Синьова, Л. Фомічова, Д. Шульженко); теорію та методи перевиховання засуджених (І. Башкатов, В. Кривуша, В. Поздняков, В. Познишев, В. Синьов, М. Стурова); закономірності розвитку психічних процесів у нормі та патології онтогенезу (Б. Братусь, Б. Зейгарник, Є. Лічко, С. Рубінштейн); теорії залежності між психічними аномаліями розвитку та проявами злочинної поведінки (Ю. Антонян, І. Кудрявцев, В. Медведєв, Л. Сабліна, В. Синьов).

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано наступні **методи дослідження**:

– *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз загальної та спеціальної літератури, узагальнення та систематизація теоретичних даних – з метою визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення; аналіз нормативно-правових документів, вивчення документації пенітенціарних установ для з'ясування специфіки роботи психологів та соціальних працівників;

– *емпіричні*: цілеспрямоване спостереження, бесіди, опитування, анкетування пенітенціарного персоналу та засуджених, узагальнення поданих спеціалістами характеристик на засуджених; констатувальний експеримент; тестування з метою виявлення особистісно-типологічних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку і з'ясування ефективності методів та технологій у психокорекційній роботі з ними;

– *статистичні*: методи обробки експериментальних даних, зокрема перевірки статистичних гіпотез за критерієм χ^2 .

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше* з'ясовано особливості системи психологічного супроводу процесу ресоціалізації осіб з вадами психічного розвитку; виокремлено й узагальнено особливості змістового та інструментального компонентів психологічної роботи з такими засудженими; визначено і досліджено індивідуально-типологічні характеристики особистості засуджених з вадами інтелектуального та емоційно-вольового розвитку, створено їх типологізацію, яка диференційовано пояснює

закономірності поведінки засуджених; розроблено і апробовано рекомендації з удосконалення психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку;

– *поглиблено і уточнено* наукові дані про психологічні особливості засуджених із вадами психічного розвитку;

– *подальшого розвитку набули* сутнісні характеристики понять ресоціалізації та психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку, питання психологічної класифікації засуджених.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні пенітенціарним персоналом розроблених практичних рекомендацій щодо психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку для організації та проведення психодіагностичної, психокорекційної, психопрофілактичної та виховної роботи серед таких засуджених, що сприяє удосконаленню діяльності виправних установ із запобігання виникненню негативних психічних станів, прогнозування соціально-нормативної поведінки в місцях позбавлення волі та формування психологічної готовності засудженого з вадами психічного розвитку до звільнення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в підготовці та підвищенні кваліфікації працівників пенітенціарних закладів, а також фахівців напряму «Психологія (спеціальна, медична, юридична, пенітенціарна)» при розробці науково-методичного забезпечення відповідних навчальних курсів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження було оприлюднено і схвалено на восьми *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології»; «Сучасні тенденції розвитку корекційної освіти» (Кам'янець-Подільський, 2007, 2008); «Духовність у становленні та розвитку громадянської особистості»; «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи»; «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців»; «Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи»; «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя»; «Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді» (Суми, 2009, 2012, 2013, 2014, 2015); на чотирьох *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві», «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти»; «Актуальні питання сучасної психології» (Суми, 2010, 2014, 2015); на двох *Всеукраїнських науково-практичних семінарах з міжнародною участю*: «Вивчення та оцінка соціально-психологічного клімату у відділеннях соціально-психологічної служби Державної пенітенціарної служби України»; «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості» (Суми, 2012, 2014); на двох *Всеукраїнських науково-практичних семінарах*: «Психологічний супровід реконструкції особистості в умовах позбавлення волі»; «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених: реалії та перспективи» (Суми, 2011, 2013); на восьми *обласних науково-практичних семінарах*: «Філософські та психологічні аспекти у роботі пенітенціарного психолога»; «Виявлення осіб з нервово-психічною нестійкістю як засіб попередження суїцидальних проявів серед засуджених та

ув'язнених»; «Професійне вигоряння працівників пенітенціарної служби»; «Проблеми адаптації до умов праці молодих співробітників пенітенціарної системи»; «Застосування психокорекційних методів у роботі пенітенціарного психолога»; «Психологічна культура в становленні особистості як суб'єкта життєдіяльності»; «Виховна та психологічна робота з персоналом органів і установ виконання покарань та слідчого ізолятора УДПтС України в Сумській області; морально-психологічний клімат у колективі»; «Психологічна просвіта у навчальному закладі: сутність, проблеми, перспективи» (Суми, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013); на двох *семінарах-круглих столах*: «Психологічна культура у становленні особистості як суб'єкта життєдіяльності» (Суми, 2012); «Психологія професійної самосвідомості правоохоронця» (Київ, 2012).

Результати дослідження було **впроваджено** в практику діяльності пенітенціарних установ: ВК № 116 (довідка № 5 / 36-15 від 24. 02. 15 р.), ВК № 66 (довідка № 5 / 81-15 від 11. 05. 15 р.), через чотири тематики семінарів-практикумів на базі УДПтС України в Сумській області (довідка № 5 / 3316 від 17. 06. 14 р.; довідка № 5 / 281-14 від 14. 07. 14 р.; довідка № 5 / 282-14 від 14. 07. 14 р.) та в роботу Навчально-наукового Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка в процесі викладання дисциплін: «Спеціальна психологія», «Юридична психологія», «Психологічна експертиза особистості», «Психологія ресоціалізації особистості» (довідка № 722 від 06. 05. 15 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено в 17 публікаціях, з яких: 4 одноосібні статті опубліковані у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття – в зарубіжному фаховому виданні, 2 – у загальнонаукових виданнях та 10 – у матеріалах конференцій.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (214 найменувань) і додатків (на 36 сторінках). Дисертація містить 13 таблиць та 15 рисунків. Загальний обсяг роботи становить 250 сторінки, з них 195 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічні засади, методи дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення здобутих результатів, наведено дані щодо їх апробації, впровадження у практику та публікації, обсяг і структуру дисертації.

У першому розділі – **«Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку як соціально-психологічна проблема»** здійснено аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, з'ясовано стан її розробленості у сучасній загальній, юридичній та спеціальній психології.

Теоретичний аналіз наукових досліджень у напрямі пенітенціарної психології засвідчив, що вчені розуміють ресоціалізацію як процес виправлення засудженого, формування у нього саморегульованої законослухняної поведінки, стимулювання становлення особистості на таку життєву позицію, яка б відповідала соціальним нормам (О. Беца, І. Жигаренко, В. Кривуша, Г. Радов, М. Стурова). Цей процес

потребує кваліфікованого психологічного супроводу, що детерміновано його об'єктивно існуючими протиріччями та суб'єктивно зумовленими особистісними ускладненнями психології засуджених (В. Медведєв, О. Морозов, О. Сєверов, В. Синьов, С. Яковенко). Ми вважаємо логічним розуміти поняття психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених та їх психологічного супроводу в цьому процесі як, в принципі, однозначні, хоча перше з них є ширшим, включаючи психологічні аспекти кадрового і науково-методичного забезпечення ресоціалізаційної пенітенціарної діяльності.

Ґрунтуючись на результатах досліджень психологічного супроводу особистості (М. Бітянова, К. Варелджян, В. Кобильченко, В. Слюсарєв, Т. Янічева) встановлено, що його основними принципами є: гуманне ставлення до кожної особи з вірою в її сили та кваліфікована допомога і підтримка природного розвитку. Основна характеристика психологічного супроводу – це створення умов для переходу особистості до самопомоги, самовдосконалення, особистісного росту. А завданням пенітенціарного психолога в процесі ресоціалізації є створення сприятливих умов для особистісних змін засудженого, пошук його прихованих ресурсів розвитку та надання необхідної психологічної підтримки (Ю. Антонян, О. Гришко).

Констатовано, що психологічний супровід засуджених є головним завданням діяльності соціально-психологічної служби установ виконання покарань, і від його грамотного вирішення залежить успіх процесу ресоціалізації. Основними напрямками роботи пенітенціарного психолога є: психодіагностичний, психопрофілактичний, психокорекційний, соціально-реабілітаційний, просвітницько-пропагандистський, експертний (М. Дебольський, В. Медведєв, С. Скоков, Т. Кушнірова). Наголошується, що однією з вимог ефективного функціонування психологічної служби з метою ресоціалізації засуджених, є якісний склад психологів, який визначається особистісними якостями фахівців та їхньою професійно-психологічною компетентністю.

До засуджених з вадами психічного розвитку, що не виключають осудності, відносять осіб, у яких нормальний хід загального розвитку порушено внаслідок психічного дефекту, однак це не позбавляє їх від кримінальної відповідальності на підставі відповідної професійної експертизи. До цієї категорії належать, передусім, особи з легким ступенем розумової відсталості та з розладами особистості й поведінки. Аналіз психолого-педагогічної та юридичної літератури з проблеми психологічного супроводу таких засуджених переконливо свідчить, що процес їх виправлення в місцях позбавлення волі є складним, не завжди оптимальним і недостатньо ефективним. Для підвищення його результативності слід максимально враховувати особливості їхнього особистісного розвитку і забезпечити на цій основі корекційно спрямований та диференційований підхід (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдєв, І. Кудрявцев, О. Морозов, Т. Морозова, А. Рождественський, Л. Сабліна, О. Сєверов, В. Синьов).

Представлений в першому розділі дисертації аналіз наукових джерел доводить, що процес ресоціалізації засудженого з вадами психічного розвитку, попри суттєві ускладнення і специфіку, не скасовує мети формування законослухняної особистості, здатної після звільнення до самокерованої соціально

нормативної поведінки. Враховуючи важливість спрямованості сучасних пенітенціарних закладів на забезпечення ефективності процесу ресоціалізації, розглядаємо психологічний супровід цього процесу засуджених з вадами психічного розвитку як інтегративну технологію, основною ідеєю якої є створення умов для відновлення та примноження потенціалу розвитку і саморозвитку особистості з метою її самостійного успішного існування в соціумі після звільнення. Слід зазначити, що психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку не був предметом спеціальних досліджень.

У другому розділі – **«Емпіричне дослідження особистості засуджених з вадами психічного розвитку та сучасної практики психологічного супроводу процесу їх ресоціалізації»** – висвітлено методику і зміст констатувального етапу проведеної дослідницької роботи.

Констатувальний експеримент був спрямований на дослідження стану психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку у виправних установах України; з'ясування їх соціально-демографічних, виправно-трудова та психологічних характеристик; виявлення їхніх індивідуально-типологічних особливостей та ціннісних орієнтацій. В експерименті брали участь 115 засуджених повнолітніх чоловіків з вадами психічного розвитку (70 осіб з легким ступенем розумової відсталості, 45 – з розладами особистості та поведінки), які відбувають покарання у виправних колоніях: Сумській № 116 і Шосткінській № 66 в Сумській області, Холодногірській № 18 і Диканівській № 12 в місті Харкові. Усі досліджувані перебувають на обліку у психіатра, вікові межі варіювалися від 18 до 60 років, (переважна більшість – віком від 21 до 30 років).

У констатувальному експерименті було використано такі психодіагностичні методики, як: «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л. Собчик, «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, модифікована методика «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. Чепік). Описаний діагностичний інструментарій використовувався з метою вивчення адаптованості особистості, типу реагування, індивідуально-типологічної відповідності, ієрархії ціннісних орієнтацій, перспектив на майбутнє, емоційного стану, відчуття свого соціального становища в спільноті засуджених. Ці методики було адаптовано у відповідності з особливостями осіб з розумовою відсталістю та розладами особистості й поведінки.

Аналіз документації з роботи соціально-психологічної служби (СПС) виправних установ України дав підстави стверджувати, що в методичних рекомендаціях щодо роботи із засудженими особливості супроводу осіб з вадами психічного розвитку не зазначені.

Результати опитування 217 працівників СПС (заступників начальників колоній із соціально-виховної та психологічної роботи, психологів, начальників відділень) пенітенціарних установ України стосовно психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку засвідчили, що такий контингент присутній у всіх колоніях (поміж них найбільше осіб з розумовою відсталістю та розладами особистості й поведінки). Більшість з них – соціально неадаптовані, схильні до суїциду, умисного заподіяння собі тілесних ушкоджень, до нападу на адміністрацію і втечі; водночас, їх спеціальний психологічний супровід не забезпечується. З'ясовано також, що працівники СПС мають низьку обізнаність

щодо відхилень психічного розвитку в засуджених; недостатньою є взаємодія психолога з начальниками відділень СПС та зі спеціалістами інших служб, психіатром зокрема. Водночас, більшість респондентів наголосили на важливості застосування до засуджених з вадами психічного розвитку спеціального психологічного супроводу. Опитування працівників СПС країни показало, що через недостатність знань про особливості осіб з вадами психічного розвитку, специфіку їх супроводу в процесі ресоціалізації, вони застосовують до цих осіб ті ж способи впливу, що й до інших засуджених, які зазвичай є неефективними.

За результатами експерименту було виділено три групи засуджених з вадами психічного розвитку за рівнем адаптації: нормативні особистості, акцентовані особистості, дезадаптовані особистості.

Розподіл респондентів на групи за рівнем адаптації подано в табл. 1.

Таблиця 1

Групи засуджених з вадами психічного розвитку за рівнем адаптації

Типологічні групи	З розумовою відсталістю	З розладами особистості та поведінки
нормативні	4 %	0 %
акцентовані	39 %	45 %
дезадаптовані	57 %	55%

Із наведених даних випливає, що дезадаптованих особистостей найбільше: поміж осіб з розумовою відсталістю – 57 %, з розладами особистості та поведінки – 55 %. Виявлено істотну кількість осіб з проблемами адаптації: 39 % та 45 % відповідно. Нормативних особистостей – 4 %, і тільки поміж розумово відсталих. Цей факт підкреслює важливість і необхідність застосування до зазначених категорій засуджених спеціального психологічного супроводу.

За результатами методики «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л. Собчик, що спрямована на виявлення індивідуально-типологічних властивостей особистості, виділено провідні особистісні тенденції засуджених з вадами психічного розвитку. В осіб з розумовою відсталістю найвищі показники дезадаптації за шкалами «агресивність» (50 %) та «інтроверсія» (29 %); акцентовані особистості найбільшу кількість балів отримали за шкалами «тривожність» (74 %) та «агресивність» (68 %); у нормативних особистостей провідними особистісними характеристиками є «спонтанність» і «сенситивність». Найвищі показники дезадаптації особи з розладами особистості та поведінки мають за шкалами «екстраверсія» (48 %) і «тривожність» (43 %); у акцентованих особистостей також переважають «екстраверсія» (88 %) та «тривожність» (71 %). Нормативних особистостей виявлено не було.

Відповідно до адаптованості особистості, типу реагування, індивідуально-типологічної належності було виділено різні типологічні групи засуджених з вадами психічного розвитку за характерологічними особливостями (табл. 2).

Типологічні групи засуджених з вадами психічного розвитку за характерологічними особливостями (% кількість)

Рівень адаптації	Особистісний тип реагування	З розумовою відсталістю	Кількість	З розладами особистості та поведінки	Кількість
дезадаптовані	сильний (гіпертимний)	агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні	23 %	агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні	29 %
	слабкий (гіпотимний)	тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні	17 %	тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні	8 %
	змішано-нестійкий, змішано-ригідний	істеричні тривожно-сенситивні, агресивні	15 %	істеричні тривожно-сенситивні, агресивні	11 %
		істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані	4 %	істеричні ригідно-сенситивні	8 %
акцентовані	сильний (гіпертимний)	спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні, екстравертовані	6 %	тривожно-ригідні, спонтанно-сенситивні, екстравертовані	21 %
		лабільно-тривожні, агресивно-екстравертовані	9 %	агресивно-ригідні, екстравертовані	8 %
	слабкий (гіпотимний)	тривожно-ригідні, агресивно-сенситивні, інтровертовані	17 %	інтровертовано-агресивні	5 %
	змішано-нестійкий	істеричні агресивно-тривожні	9 %	істеричні агресивно-спонтанні, тривожні	5 %
				істеричні агресивно-тривожні, лабільні	5 %

Виділення психологічного типу та акцентованих чи дезадаптивних особистісних тенденцій дають змогу побудувати цілісний портрет засудженого з вадами психічного розвитку, що поєднує як функціональні, так і дисфункціональні сторони його особистості. Отриманий психологічний портрет містить дані для оцінювання можливостей людини до адаптації та особистісних змін, що є вкрай важливим у психокорекційній роботі.

У роботі з ресоціалізації засуджених важливу роль відіграє врахування їхніх ціннісних орієнтацій (О. Гришко, В. Деєв, Т. Кушнірова, В. Медведєв, О. Сєверов, В. Синьов). З огляду на це, спеціальним завданням констатувального дослідження було з'ясування означених рис особистості у засуджених з вадами психічного розвитку. За результатами дослідження ціннісних орієнтацій за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча виділено цінності, що переважають у групі осіб з розумовою відсталістю, – цікава робота (41%), свобода (32%), щасливе сімейне життя (37%), та в групі осіб з розладами особистості й поведінки – здоров'я (53%), любов (49%), чесність (33%), чуйність (27%). З метою встановлення значущості збігу чи відмінностей даних, отриманих у двох групах респондентів, ми використали критерій χ^2 . Статистично значущі відмінності для двох експериментальних груп за критерієм χ^2 (на рівні значущості 0,05) зафіксовано за такими цінностями, як «цікава робота» та «щасливе сімейне життя». Стосовно інших порівнюваних цінностей, можемо констатувати, що вони є однаково важливими для обох груп респондентів.

Психологи і педагоги загалом, а пенітенціаристи зокрема, (Ю. Антонян, О. Беца, М. Дебольський, В. Кривуша, А. Макаренко, В. Синьов, В. Сулицький, М. Супрун) надають важливого значення виявленню і врахуванню у психокорекційній та соціально-виховній роботі психічних станів особистості. У зв'язку з означеним було застосовано і виявлено високу інформативність методики «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. Чепік), адаптованої нами для роботи із засудженими з вадами психічного розвитку. Виявлено, що поміж розумово відсталих засуджених найбільша кількість осіб (54%) відчувається у виправній установі самотніми, переважно це – інтровертовані особистості, з високим рівнем тривожності, суїцидальними настроями. Більшість засуджених з розладами особистості та поведінки (55%) відчуваються некомфортно, конфліктують з оточенням, недостатньо соціалізовані, порушують умови режиму, мають тяжкі види адиктивності, зокрема наркотичну залежність – це екстравертовані, тривожні особистості з агресивною поведінкою.

Аналіз бесід, проведених із засудженими з вадами психічного розвитку, та характеристик на них психіатрів і начальників відділень, особових карток дозволив з'ясувати їхні соціально-демографічні, кримінально-виправні характеристики, визначити спрямованість особистості (за класифікацією В. Деєва).

З'ясовано, що засуджені з вадами психічного розвитку переважно неодружені, є вихідцями з сільської місцевості, мають низький освітній рівень (особи з розумовою відсталістю – незакінчену середню освіту, розладами особистості та поведінки – середню), досвід праці відсутній. Батьківські сім'ї обстежених переважно асоціальні, члени родини чи один із батьків алкоголізовані, практично в кожній родині хтось із близьких відбував чи відбуває покарання, половина сімей має членів з вадами психічного розвитку. Більшість засуджених відбуває покарання за злочини проти життя та здоров'я особи: значна кількість 17% – з розумовою відсталістю – за 121 статтею ККУ (заподіяння тяжких тілесних ушкоджень), 11% – з розладами особистості та поведінки – за статтею 115 ККУ (умисне вбивство). Злочини скоєні переважно на побутовому рівні, в алкогольному чи наркотичному стані, проти своїх родичів, знайомих. Вину вони визнають

неповністю, покарання вважають несправедливим. Становище засуджених з вадами психічного розвитку у виправних установах є скрутним, загал засуджених відносить їх до нижчої верстви тюремної спільноти, велику частку становлять соціально неадаптовані. Переважна більшість з них мають нестійку та пристосовницьку особистісну спрямованість: у осіб з розумовою відсталістю переважає нестійка (57%), з розладами особистості та поведінки – пристосовницька (51%). З'ясовані характеристики засуджених з вадами психічного розвитку поглиблюють розуміння причин їхньої асоціальної поведінки, допомагають спеціалістам СПС змінити у процесі ресоціалізації спрямованість особистості якщо не на стійку, то хоча б на ситуативно позитивну, допомогти сформувати прийнятну у суспільстві систему моральних та правових переконань.

Отже, за результатами психологічної діагностики виявлено психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку. Це, переважно, дезадаптовані та акцентовані особистості; дезадаптанти з розумовою відсталістю переважно агресивно-інтровертовані, акцентовані – тривожно-агресивні; особи з розладами особистості та поведінки, як дезадаптовані, так і акцентовані, переважно екстравертовано-тривожні. Особи обох категорій надають перевагу в житті базовим цінностям – здоров'ю, любові, свободі, в людях цінують чесність та чуйність.

У третьому розділі – **«Діяльність пенітенціарного персоналу з психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку на різних етапах відбування покарання»** наведено розроблені та апробовані рекомендації пенітенціарним працівникам з психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку на кожному етапі відбування покарання.

Психокорекційний вплив на особистість засуджених з вадами психічного розвитку спрямовувався на подолання дезадаптивних станів, асоціальних форм поведінки, формування соціально значущих якостей, вмінь та навичок з саморегуляції емоційних станів і поведінки, мобілізації особистісного потенціалу для вирішення проблем. Психологічний супровід означеної категорії засуджених рекомендовано здійснювати послідовно відповідно до етапів відбування покарання. На першому етапі – прибуття засудженого до виправної установи і знаходження у відділенні карантину, діагностики і розподілу (КДіР) – має бути реалізоване головне завдання: психологічне вивчення особистості і створення передумов для подальшої адаптації засудженого до умов пенітенціарного процесу. На другому – основному етапі відбування покарання, психологічний супровід засудженого у відділенні соціально-психологічної служби (СПС) забезпечується подальшим поглибленим вивченням особистості з моніторингом змін у її характерологічних особливостях (спрямованості, психічних станах тощо) і узгодженням психолого-педагогічного ресоціалізаційного впливу на неї. Третій етап – підготовки засудженого до звільнення з місць позбавлення волі передбачає закріплення особистісної установки на самокеровану соціально нормативну поведінку у різних сферах функціонування вільної людини в соціумі: побутовій, сімейній, трудовій, дозвільній. Завдання пенітенціарного персоналу на кожному етапі психологічного супроводу розділяємо на три блоки: 1) інформативний; 2) організаційно-методичний; 3) активного прямого чи опосередкованого впливу на особистість засудженого.

На всіх означених етапах відбування покарання у психологічному супроводі засуджених з вадами психічного розвитку особливого значення набуває особистісноорієнтований, індивідуальний та диференційований підходи. За визначенням, реалізованим у нашому дослідженні, особистісноорієнтована робота пенітенціарного психолога – це система цілеспрямованих психологічних заходів, сукупність форм, методів, технік впливу на конкретну особистість засудженого, зокрема з вадами психічного розвитку, з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей та нозології дефекту, ступеню асоціальності, типологічної належності за характерологічними особливостями. З метою вибору ефективних методів вивчення та впливу на особистість, у роботі працівників СПС рекомендовано враховувати запропоновану нами типологію засуджених за характерологічними особливостями.

Принципово важливим у психологічному супроводі осіб з вадами психічного розвитку вважаємо **первинне вивчення їх особистості**, яке відбувається в КДіР і розпочинається з розгляду особової справи засудженого. Аналіз документації рекомендовано здійснювати шляхом диференціювання відповідної інформації на дві категорії: негативні та позитивні дані, які розділяються на достовірні факти й такі, що потребують уточнення. Виділено негативні достовірні факти (діагностоване психічне порушення; відсутність сім'ї, професії, низький рівень освіти; наявність попередніх судимостей; злочин, за яким відбуває покарання) та достовірну позитивну інформацію (наявність сім'ї, освіти, спеціальності). Уточнення потребують дані щодо характеристики діагнозу, стосунків у сім'ї, причин з яких особа не здобула освіти, початку кримінальної діяльності, порушення умовного терміну покарання.

Після вивчення й аналізу особової справи одержані дані слід доповнювати узагальненням характеристик на засудженого з вадами психічного розвитку психіатра, психолога слідчого ізолятора, а також соціальних працівників виправної установи. Обов'язковою є зустріч психолога з психіатром для консультації стосовно з'ясування особливостей діагнозу, що дає можливість удосконалити ознайомчі бесіди із засудженим. При цьому важливого значення набуває встановлення психологічного контакту між ініціатором бесіди та засудженим.

З метою встановлення психологічного контакту між психологом і засудженим з вадами психічного розвитку було адаптовано методіку контактної взаємодії (за Л. Філоновим), яка підтвердила свою практичну ефективність. Успіх у застосуванні зазначеної методіки ґрунтується, передусім, на розумінні та реалізації спеціалістом сутності кожної з шести послідовних стадій розвитку контакту між людьми (досягнення первинної згоди; виділення і обговорення головних інтересів, особливо тих, що збігаються; прийняття пропонованих принципів та якостей, які є корисними для спілкування; виявлення якостей, небезпечних для спілкування; індивідуальний вплив та адаптація до співрозмовника; вироблення загальних правил взаємної співпраці) – з використанням прийомів, які враховують специфіку психічного розвитку, типологічні та індивідуальні характеристики цих засуджених («накопичення згоди», «вгадування емоційного стану», «комплімент», «співвіднесених запитань», «деталізації», «виклик суперечки» тощо).

Необхідним методом у вивченні особистості засудженого є спостереження за поведінкою і його мовленням, а також метод візуальної діагностики.

На підставі отриманих даних про особистість новоприбулого засудженого з вадами психічного розвитку складають психологічну характеристику, розробляють індивідуальні психокорекційні програми та рекомендації пенітенціарному персоналу. До основних правил індивідуально-виховного впливу на цю категорію засуджених віднесено: додержання послідовності, чіткості та єдності вимог; якнайчастіше використання позитивних підкріплень, пробудження позитивних емоцій; активізація і навчання самоконтролю поведінки; досягнення повного усвідомлення особистістю отриманих стягнень; не зловживання покараннями; послідовне підвищення вимог до поведінки. Особливість роботи з особами з розладами особистості та поведінки полягає у директивнішому стилі спілкування.

Одержані нами дані свідчать, що адаптаційний період у засуджених з вадами психічного розвитку триває довше, ніж у здорових осіб, тому більшість із них на **основному етапі відбування покарання**, після розподілу до відділень СПС, перебувають у стані дезадаптації. Причини тривалої адаптації полягають у самій нозології та негативному ставленні до них загалу засуджених.

Беручи до уваги особливості проходження адаптаційного періоду вищезазначеною категорією осіб, начальникам відділень запропоновано рекомендації, у яких конкретизуються особливості індивідуально-виховної роботи із засудженими, наголошується на необхідності залучення їх до суспільно-корисної праці та активізації соціально-психологічної підтримки близьких людей. Завдання пенітенціарного персоналу – налагодити соціально-корисні стосунки в колонії, залучаючи до супроводу такої особистості засуджених зі стійкою позитивною спрямованістю та священнослужителів, що є особливо корисним для подолання психічних станів самотності, відчуженості, безперспективності, характерних для означеної категорії осіб у зв'язку з їхнім низьким соціально-психологічним статусом у системі міжособових стосунків в мікросередовищі пенітенціарної установи.

Психопрофілактичну роботу із засудженими з вадами психічного розвитку рекомендовано проводити у напрямках запобігання виникненню акцентованості, переходу акцентованості в дезадаптованість, недопущення негативної зміни спрямованості особистості під впливом криміналізованих засуджених з урахуванням підвищеної навіюваності та незрілості емоційно-вольової сфери таких осіб.

На основному етапі відбування покарання продовжується вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку та здійснюється психокорекційний вплив на формування основних соціально значущих якостей правосвідомої особистості, а саме: стійкої позитивної спрямованості, поміркованості, емоційної врівноваженості, впевненості, товариськості, дисциплінованості, самостійності. До розумово відсталих осіб слід застосовувати переважно індивідуальні форми роботи, групові – в роботі над подоланням конфліктів, формуванням навичок ефективного спілкування. Із особами з розладами особистості та поведінки варто застосовувати обидві форми роботи, головне – навчити їх безконфліктній взаємодії. Для засуджених з вадами психічного розвитку, як засвідчила практика застосування, ефективнішим є метод позитивної психотерапії, оскільки він доступний для них у виконанні, не потребує високого

рівня осмислення. Цей метод орієнтований на усунення можливих порушень і розладів, на мобілізацію потенціалу самопомоги, здатності до подолання проблем.

На **завершальному етапі відбування покарання** – підготовки до звільнення – більшість засуджених з вадами психічного розвитку охоплює невпевненість у своїх силах на волі, виникають негативні емоційні стани, що зумовлює підвищення конфліктності, дезадаптованості особистості; спрямованість може змінитися з позитивної на негативну чи пристосовницьку, що зумовлює необхідність постійної психологічної підтримки. Психодіагностику особистості слід проводити, акцентуючи увагу на життєвих планах та перспективах після звільнення.

Психокорекційну та психоконсультативну роботу рекомендуємо спрямовувати на подальше формування соціально-значущих якостей, оволодіння навичками ефективного спілкування та взаємодії, переважно у групових формах психокорекції. Доцільно моделювати ситуації, які можуть очікувати засудженого на волі, використовуючи для розумово відсталих методи поведінкової психокорекції, а для осіб з розладами особистості та поведінки – когнітивної. Добре зарекомендували себе на цьому етапі методи арт-терапії з метою зняття негативних емоційних станів у засуджених зі змішано-нестійким особистісним типом реагування.

Начальникам відділень СПС рекомендовано допомагати засудженому у засвоєнні нових соціальних ролей, застосовуючи аналіз конкретних ситуацій, групову дискусію, рольову гру, а також підтримувати чи відновлювати соціально-корисні зв'язки.

З метою реалізації системи психологічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку впродовж усього періоду відбування ними покарання, пенітенціарний психолог повинен мати відповідну фахову кваліфікацію, опанувати методами психодіагностики та психокорекційними технологіями, класифікаціями та типологією засуджених. За результатами дослідження нами розроблена програма підвищення кваліфікації психологів системи виконання покарань щодо роботи із засудженими з вадами психічного розвитку, впроваджена у практику.

Аналіз даних з впровадження пенітенціарним персоналом рекомендацій з психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку на кожному етапі відбування покарання свідчить про їх ефективність в процесі ресоціалізації означеної категорії засуджених: зменшилась кількість соціально неадаптованих осіб, порушень правил утримання, конфліктних ситуацій, суїцидальних спроб та збільшилась кількість осіб, що отримують освіту і професію, працюють на виробництві, розширилось коло їхніх соціально-корисних зв'язків, як у виправній установі, так і поза її стінами.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне й експериментальне дослідження психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку дає підстави зробити такі висновки.

1. Результати аналізу джерельної бази дослідження засвідчили, що в науковій та навчальній літературі певною мірою відображено проблему ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку, проте особливості психологічного супроводу цього процесу на різних етапах відбування покарання не були предметом спеціальних досліджень. Поняття психологічного супроводу

процесу ресоціалізації засуджених і їхнього психологічного супроводу у цьому процесі можуть розглядатися як ідентичні, хоча перше з них є ширшим, включаючи психологічні аспекти кадрового і науково-педагогічного забезпечення ресоціалізаційної пенітенціарної діяльності. У дослідженні психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку розглядається як інтегративна технологія, основною ідеєю якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості з метою її самостійного подальшого успішного існування в соціумі, ресоціалізації, тобто збереження та розвитку соціально корисних якостей і стосунків у період відбування покарання і після звільнення.

2. Дослідження стану сучасної практики психологічної роботи у виправних установах із засудженими з вадами психічного розвитку засвідчило, що в нормативних документах та методичних рекомендаціях, які регламентують роботу психолога із засудженими, недостатньою мірою визначено особливості супроводу процесу ресоціалізації цієї категорії засуджених. Результати проведеного опитування працівників СПС пенітенціарних установ України виявили, що такі засуджені присутні у всіх колоніях (поміж них найбільше осіб з розумовою відсталістю і розладами особистості та поведінки); більшість з них – соціально неадаптовані; їм не забезпечується спеціальний психологічний супровід. Встановлено низьку обізнаність у питаннях відхилень психічного розвитку працівників СПС, недостатню їх взаємодію з психологом та спеціалістами інших служб. Водночас, переважна більшість респондентів наголосили на важливості застосування до засуджених з вадами психічного розвитку спеціального психологічного супроводу.

3. Більшості засуджених з вадами психічного розвитку притаманна нестійка та пристосовницька особистісна спрямованість: розумово відсталіми – нестійка; особам з розладами особистості та поведінки – пристосовницька; в поодиноких випадках поміж засуджених з розладами особистості та поведінки зустрічаються особи зі стійкою негативною спрямованістю, серед розумово відсталіх – із позитивною. Несприятливий статус у спільноті засуджених породжує в особистості некомфортне самопочуття, самотність, негативні емоційні стани, які можуть призводити до суїцидальних настроїв. Переважна більшість осіб із вадами психічного розвитку у виправних установах зайняті некваліфікованою працею (прибирання), незначна кількість – здобуває у місцях позбавлення волі освіту і професію.

Встановлено, що майже всі (98 %) засуджені з вадами психічного розвитку – дезадаптовані й акцентовані особи, але індивіди з розумовою відсталістю та з розладами особистості й поведінки відрізняються між собою провідними індивідуально-типологічними тенденціями, які зумовлюють їх дезадаптацію. Для першої групи це, переважно, –агресивність та інтроверсія, для другої – екстраверсія та тривожність. Позитивним є те, що засуджені з вадами психічного розвитку надають перевагу таким життєвим цінностям, як здоров'я, свобода, любов, щасливе сімейне життя; в людях цінують чесність, вихованість, життєрадісність, відповідальність.

4. Виокремлено типологію засуджених з вадами психічного розвитку за типом реагування: сильний (гіпертимний) тип, слабкий (гіпотимний) тип, змішаний

(емоційно нестійкий, ригідний) тип; за характерологічними особливостями: вісім типів серед осіб з розумовою відсталістю і дев'ять типів поміж засуджених із розладами особистості та поведінки. Відмінності між особистісними типами засуджених полягають у способах дезадаптації, поведінкових особливостях, когнітивному стилі.

5. Теоретично та емпірично обґрунтовано особливості основних напрямів роботи (психодіагностичний, психокорекційний, психоконсультативний, психопрофілактичний) із психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. Основою діяльності працівників соціально-психологічної служби пенітенціарних установ визначено особистісноорієнтований, індивідуальний та диференційований підходи до цієї категорії засуджених.

Апробовано комплекс психологічних методів вивчення особистості, що дозволяють виявити важливі інформативні дані про особистість засудженого з вадами психічного розвитку; підтверджена доцільність застосовування запропонованих технологій роботи на всіх етапах відбування покарання. Дослідження засвідчило необхідність спеціальної адаптації відомих у пенітенціарній психології методів роботи з засудженими (зокрема – методики контактної взаємодії) до особливостей осіб з вадами психічного розвитку. Враховуючи дані про психологічні особливості таких засуджених було розроблено й апробовано рекомендації пенітенціарному персоналу з їхнього психологічного супроводу на всіх етапах відбування покарання, впровадження яких в діяльність соціально-психологічної служби виправних установ ефективно вплинуло на процес ресоціалізації осіб з вадами психічного розвитку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. Перспективи подальшого вирішення цієї проблеми ми пов'язуємо з поглибленим вивченням особливостей психологічного забезпечення впливу на засуджених у таких сферах особистісної соціалізації, як діяльність, зокрема навчальна та трудова, спілкування, самосвідомість. Потребує також спеціального вивчення проблема психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку після звільнення з пенітенціарної установи з метою запобігання рецидивним злочинам.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. Харченко Т. Г. До проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 8. – С. 114 – 117.

2. Харченко Т. Г. Соціально-демографічна характеристика особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Дефектологія: наук.-метод. журнал. – К. : Видавництво «Педагогічна преса», 2008. – № 3 (49). – С. 16 – 20.

3. Харченко Т. Г. Системне вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 13. – С. 210 – 213.

4. Харченко Т. Г. Визначення провідної тенденції особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XI. – Част. 4. – К., 2009. – С. 447 – 454.

Статті в зарубіжних виданнях

5. Харченко Т. Г. Особенности психологической коррекции личности осужденных с отклонениями психического развития / Харченко Т. Г. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Гуманитарные науки. Научный рецензируемый журнал. – № 6 (203). – Вып. 25. – Белгород, 2015. – С. 197 – 204.

Статті у загальнонаукових виданнях

6. Харченко Т. Г. Проблема ресоціалізації засуджених з психічними аномаліями в теорії і практиці пенітенціарії / Харченко Т. Г. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології». Серія : Соціально-педагогічна. – Вип. VII. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 400 – 402.

7. Харченко Т. Г. Кримінальна та виконавчо-трудова характеристика особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку корекційної освіти». Серія : Соціально-педагогічна. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 154 – 158.

Матеріали конференцій

8. Харченко Т. Г. Особливості психологічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Творчий потенціал, як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 – 22 жовтня 2010 р. У 2-х частинах (частина 1) – Суми : Нота Бене, 2010. – С. 73 – 74.

9. Харченко Т. Г. Особливості психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Освіта в інформаційному суспільстві : філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 27 – 28 жовтня 2010 р. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 55 – 56.

10. Харченко Т. Г. Професійна культура пенітенціарних психологів / Харченко Т. Г. // Професійна культура фахівця : сутність, реалії, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 22 – 23 листопада 2012 р. – Суми : Університетська книга, 2012. – С. 47 – 48.

11. Харченко Т. Г. Психологічна культура пенітенціарного психолога / Харченко Т. Г. // Психологічна культура в становленні особистості як суб'єкта

життєдіяльності: матеріали II регіонального семінару з міжнародною участю 19 квітня 2013 р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – С. 89 – 92.

12. Харченко Т. Г. Психологічна просвіта працівників пенітенціарних закладів / Харченко Т. Г. // Психологічна просвіта у навчальному закладі: сутність, проблеми, перспективи: матеріали регіонального семінару з міжнародною участю 31 жовтня 2013 р. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – С. 56 – 58.

13. Харченко Т. Г. Особливості ціннісних орієнтацій засуджених з легкою розумовою відсталістю / Харченко Т. Г. // Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості: матеріали VI Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю 24 квітня 2014 р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – С. 28 – 30.

14. Харченко Т. Г. Теоретико-методологічні аспекти психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку / Харченко Т. Г. // Актуальні питання сучасної психології: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених 15 травня 2014р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – С. 186 – 189.

15. Харченко Т. Г. Психологічна просвіта в діяльності пенітенціарного психолога / Харченко Т. Г. // Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20 – 21 листопада 2014 р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – С. 124 – 126.

16. Харченко Т. Г. Визначення та вплив на процес ресоціалізації особистості провідних індивідуально-особистісних тенденцій засуджених з психопатією / Харченко Т. Г. // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 лютого 2015 р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – С. 287 – 290.

17. Харченко Т. Г. Вплив православ'я на процес ресоціалізації засуджених / Харченко Т. Г. // Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених 26 березня 2015 р. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – С. 199 – 201.

АНОТАЦІЇ

Харченко Т.Г. Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертацію присвячено дослідженню психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей особистості. Досліджено психологічну, соціально-демографічну, кримінальну та виконавчо-трудова характеристики засуджених з вадами психічного розвитку. Виділено типи особистостей засуджених та запропоновано індивідуальну диференційну психологічну корекцію залежно від типу особистості.

Практичне значення роботи полягає в тому, що виявлені індивідуально-типологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку можуть бути використані для диференційної психологічної корекції в процесі ресоціалізації особистості в місцях позбавлення волі. Методичні рекомендації щодо спеціального психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку сприятимуть підвищенню ефективності роботи пенітенціарних психологів, соціальних працівників, представників інших підрозділів пенітенціарних установ.

Ключові слова: психологічний супровід, процес ресоціалізації, пенітенціарні установи, засуджені з вадами психічного розвитку, особи з розумовою відсталістю, особи з розладами особистості та поведінки.

Харченко Т. Г. Психологическое сопровождение процесса ресоциализации осужденных с отклонениями психического развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена проблеме психологического сопровождения процесса ресоциализации осужденных с отклонениями психического развития с учетом индивидуально-типологических особенностей личности. Охарактеризованы научные подходы к определению сущности психологического сопровождения личности, направлений психолого-педагогической работы в процессе ресоциализации осужденных, личностные особенности лиц с умственной отсталостью, с расстройствами личности и поведения, отбывающих наказание в местах лишения свободы.

Проведено исследование особенностей психологического сопровождения процесса ресоциализации осужденных с отклонениями психического развития, в результате которого выявлена его недостаточная эффективность. Изучены индивидуально-психологические особенности данной категории осужденных, определены их социально-демографическая, криминальная, исправительно-трудовая, психологическая характеристики. Выделены группы осужденных с отклонениями психического развития по уровню адаптации к условиям лишения свободы: нормативные, акцентуированные, дезадаптированные; большинство находится в состоянии полной или частичной дезадаптации. Предложена их типология по психологическим особенностям для обеспечения индивидуального и дифференцированного подхода в процессе ресоциализации.

Разработаны и апробированы научно-методические рекомендации относительно системы психологического сопровождения процесса ресоциализации осужденных с отклонениями психического развития в условиях пенитенциарного учреждения. Определено содержание, направления, этапы и формы психолого-педагогического коррекционного воздействия на личность осужденных, учитывающие нозологию отклонения и индивидуально-типологические личностные особенности. Психологическое сопровождение указанной категории лиц осуществляется последовательно в соответствии с этапами отбывания наказания: прибытие в исправительное учреждение, основной этап отбывания наказания, подготовка к освобождению из мест лишения свободы. На первом этапе главной

задачей является психологическое изучение личности и создание предпосылок для дальнейшей адаптации осужденного к условиям пенитенциарного процесса. На втором – обеспечивается дальнейшее углубленное изучение личности с мониторингом изменений в ее характерологических особенностях и согласованное психолого-педагогическое ресоциализационное влияние на нее. На третьем этапе основной акцент направлен на закрепление личностной установки на самоуправляемое социально нормативное поведение в различных сферах функционирования свободного человека.

Основными критериями эффективности представленного психологического сопровождения процесса ресоциализации осужденных с отклонениями психического развития являются: снижение количества социально неадаптированных лиц, нарушений правил содержания, конфликтных ситуаций, суицидальных попыток; повышение количества лиц, получающих образование и профессию, работающих на производстве; расширение круга социально-полезных связей личности как в исправительном учреждении, так и за его стенами.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, процесс ресоциализации, пенитенциарные учреждения, осужденные с отклонениями психического развития, лица с умственной отсталостью, лица с расстройствами личности и поведения.

Kharchenko T. G. Psychological support of the process of impaired mental development prisoners' resocialization. – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.08. – special psychology. – National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2016.

This research focuses on psychological support for the process of resocialization with mental development based on the consideration of individual typological characteristics of personality.

Socio-demographic, criminal and executive and labor characteristics of prisoners with mental development are investigated. Personality types of data prisoners are highlighted and individual psychological differential correction, depending on the type of personality is offered.

The practical significance of the study lies in the fact that the identified individual-typological features of prisoners with mental development can be used for differential psychological treatment in the process of re-socialization of the individual in prison.

Guidelines for special psychological support for prisoners with mental development will increase the efficiency of prison psychologists and will be useful for social educators and prison security service of penitentiary institutions.

Keywords: psychological support, the process of resocialization, penal institutions, prisoners with mental development, mentally retarded personality, psychopathic personality.